

A educación das mulleres no pensamento feminista galego de finais do XIX e comezos do XX: a perspectiva de Emilia Pardo Bazán

The education of women in feminist thinking of the late 19th C. and early 20th centuries: A perspective of Emilia Pardo Bazán

Belén GARCÍA CABEZA

Universidade da Coruña

belen.garcia.cabeza@udc.es

«Mil sucesos quedarán en el misterio, y quizás sea obra del siglo XXI restablecer la verdad histórica de lo que presenciamos. Y lo que el siglo XXI rectifique... ¡otros lo leerán, nosotros no!»
«Instrucción, instrucción, instrucción, equidad, equidad, libertad, acceso a todo; que la mujer pueda hacer cuanto le permitan sus facultades, sin tropezar en preocupaciones ni en caprichosas trabas.»

RESUMEN: A través da pluma e da vida da pensadora coruñesa, Emilia Pardo Bazán, desvélanse as súas grandes contribucións no eido da educación das mulleres. O obxectivo principal deste estudo é facer un breve percorrido por unha das máis discutidas propostas esbozadas pola autora: un modelo educativo que ten por finalidade facilitar un proxecto de vida autónomo para as mulleres, baseado na igualdade sexual, moral, intelectual e social.

PALABRAS CLAVE: Emilia Pardo Bazán, educación das mulleres, Feminismo.

ABSTRACT: Through the writings and the life of the A Coruña-born free-thinker Emilia Pardo Bazán, this article presents her great contributions to the field of women's education. The main purpose of this paper was to present an overview of one of the most widely debated proposals put forth by the author: an education model whose purpose was to provide an independent life project for women, based on sexual, moral, intellectual and social equality.

KEY WORDS: Emilia Pardo Bazán, women's education, Feminism.

« (...) es preciso reconstruir la historia del trabajo histórico de deshistoricización o, si se prefiere, la historia de la (re) creación continuada de las estructuras objetivas y subjetivas de la dominación masculina que se está realizando permanentemente desde que existen hombres y mujeres, y a través de la cual, el orden masculino se ve reproducido de época en época ».

Desde a perspectiva de xénero, a tarefa historiadora enfróntase ó reto de reconstruír unha realidade modelada a partires dos ditados dun discurso patriarcal hexemónico; esta presuposición fundaméntase no recoñecemento do sexo coma un dos factores de maior incidencia no acceso diferenciado ós recursos e ó poder que conforman a sociedade.

Os numerosos estudos que ata a data abordaron o universo pardobazaniano, deron conta desta realidade desigual, e expuxeron con varios resultados as conclusións obtidas en torno a dous aspectos concretos: a súa vida –mediante a recompilación de documentos inéditos, escritos autobiográficos, epístolas, reconstrucións xenealóxicas, críticas periodísticas, actas de congresos...– e a súa extensa produción literaria e ensaística, que abarcou todo tipo de xéneros; neste último ámbito, en ocasións atendeuse á calidade da produción escrita, e noutras, na súa meirande parte, focalizouse a atención na abordaxe por parte da autora da construción dunha nova identidade feminina, en oposición ós ríxidos e tradicionais patróns da época, que sitúan á muller nunha posición de inferioridade intelectual, social, moral e sexual.

A investigación que aquí se presenta constitúe un intento de visibilizar o discurso de Emilia Pardo Bazán en torno ó fenómeno da educación das mulleres, contextualizándoo nun espazo e tempo histórico concretos como son a España e a Galicia de finais do XIX e comezos do XX, nas que o tratamento do tema discorre paralelo á emerxencia dun incipiente pensamento feminista; téntase pois identificar e estruturar as escasas –pero de indubidable valor– contribucións que en materia de *educación feminina* legou a pensadora coruñesa, ámbito que se ben se ten tratado dun modo transversal, vinculado sempre á súa reivindicación feminista, non se analizou de modo sistemático desde a lóxica da súa configuración coma fenómeno social cunha natureza e unhas relacións internas particulares.

Breve crónica dunha vida e obra marcadas pola polémica

«Murió Doña Emilia. Las letras patrias lloran. El arte del bien decir se viste de luto. La mujer española debe poner unas flores en su tumba. (...) Ahora, cuando se apaguen los cirios del último sufragio, debe darse a pensar quien se tenga por obligado a ello, qué ha de hacerse con los laureles conquistados por Doña Emilia. Que no será bien se marchiten porque ella ya no los riegue. Menester será conservarlos en los jardines del patrio solar para seguir coronando sienes de mujeres, discípulas de la gran Condesa dormida. »

É esta unha das decenas de necrolóxicas que nos días posteriores á morte da autora aparece na prensa española, aquel medio escrito que tanto apaixonou a Dona Emilia e que supuxo un modo para achegar á xente de distinta índole un chisco do seu amplo coñecemento, ó tempo que comunicaba as súas conquistas e derrotas, as súas alegrías e inqueda nos ámbitos persoal e social. Na súa Coruña natal, en Madrid, en Barcelona e

mesmo no estranxeiro, a prensa faise eco rapidamente da morte repentina da escritora o día 12 de maio de 1921, e comeza neste momento unha mirada retrospectiva ó seu legado literario e persoal que aínda perdura.

Filla dunha familia aristócrata, nace a pensadora o 16 de setembro de 1851 na casa familiar coruñesa da concorrida Riego de Agua; a nai e o pai, un xove matrimonio con antepasados vinculados á nobreza galega, descubrirán moi cedo a paixón da súa filla pola lectura e alimentarán a súa avidez de coñecementos e gran intelixencia: a pequena Emilia escoita arroubada os faladoiros que na súa nova casa da rúa Tabernas se suceden e ós que acoden relevantes personaxes de diversos campos do coñecemento; tras unha profusa ensinanza no domicilio, a cargo, nun primeiro momento, da súa nai, Dona Amalia de la Rúa Figueroa y Somoza, e posteriormente co xeneral Díaz Ordóñez como profesor particular, asiste, en consonancia coa súa clase, a un colexio francés; aprende as labores entendidas como femininas de mans da súa nai, e adora as artes culinarias e a pintura, mais rexeita o piano, pasatempo propio das nenas de familias da súa posición.

Pero se por algo destaca a vivaz e brillante nena é polo seu autodidactismo, que se ve engrandecido polas numerosas obras literarias que lé e relé coa súa corta idade e que descubre con xúbilo na biblioteca paterna, na biblioteca familiar da residencia de Sanxenxo ou nas bibliotecas de persoas achegadas á familia; tempo despois relatará nos seus apuntes autobiográficos –co rexeitamento manifesto de autores como Menéndez Pelayo, que a consideran unha pedante– que as súas preferencias de lectura infantís abranguen Biblia, o Quixote e a Iliada; ó mesmo tempo, comeza a experimentar na escritura a través da poesía, a linguaxe do seu admirado Zorrilla, a quen, sen sabelo neses momentos, coñecerá persoalmente no futuro; e os seus versos, dun patriotismo acorde coa época, serán celebrados e admirados polos seus achegados; mentres, o seu pai, don José Pardo Bazán y Mosquera, amplíalle as perspectivas amosándolle a obra de Fray Luis de León ou Shakespeare; tamén nestes anos da adolescencia comezará a escribir os seus primeiros ensaios.

Pero en 1868, a plácida adolescencia da rapaza vira rápido en madurez cando aínda non conta con dezasete anos: «Tres acontecimientos importantes en mi vida se siguieron muy de cerca: me vestí de largo, me casé y estalló la revolución de Septiembre de 1868». España entra nun corto pero intenso período que levará consigo profundos cambios a nivel político e social, e Emilia, en 1873, pouco tempo despois do seu casamento co fidalgo don José Quiroga, terá que marchar do país cos seus pais, temendo que o ambiente en España, ante o advento da I República, se volva hostil; obviando o anterior traslado a Madrid, motivado polo nomeamento do seu pai como deputado nas Cortes, este convértese no primeiro gran afastamento da escritora da súa cidade natal: percorrerá ata finais de ano Francia, Italia e Austria, onde asistirá a estreas teatrais, xornadas de equitación, concertos... e descubrirá con agrado o pracer de viaxar.

Estas experiencias nestes meses fóra, modifican a súa personalidade: xa non é a mesma muller, e cando volta a Galicia, consolídase a súa vocación de escritora; ademais, e da man de Augusto González de Linares e Laureano Calderón, introdúcese na recente ideoloxía krausista, que influenciará en gran medida os seus primeiros escritos acerca da

educación da muller e da que opinará no futuro en diversas ocasións na prensa española; paralelamente, coñecerá e consolidará novos idiomas como o inglés ou o alemán para achegarse ó mundo da poesía shakespeariana e da filosofía kantiana, entre outros.

Con varios artigos en publicacións periódicas, xa nacidos os dous seus fillos maiores – Jaime e Blanca– e tras a boa acollida da súa primeira novela *Pascual López, autobiografía de un estudante de medicina* –ambientada no Santiago que tan ben coñece–, en 1880 viaxa por un tempo ó balneario de Vichy, para recuperarse dalgúñas doenzas nun ambiente frecuentado por selectas personalidades; ás lecturas recentes de Zola e de novelistas españois contemporáneos, súmalles durante esta estancia terapéutica as de novelistas franceses coma Flaubert ou os irmáns Goncourt e ó mesmo tempo comeza a elaborar a segunda das súas novelas, *Un viaje de novios*; será tamén durante esta viaxe cando teña oportunidade de coñecer persoalmente outro dos seus autores predilectos: Víctor Hugo.

Ata o do momento, pódese considerar que a súa relación cos literarios e literarias contemporáneos, así como coa sociedade en xeral, é relativamente cordial; porén, a publicación de *La cuestión palpitante*, en 1883, desatará as iras dunha multitude de persoas que, lonxe de valorar a calidade do escrito, cuestiónanse a moralidade católica da autora, en oposición ó naturalismo francés que pretende divulgar na súa obra; e será tan abafadora a polémica xurdida en torno a esta publicación, que as críticas chegarán incluso ata don José Quiroga, que intimidado ante os diversos comentarios, tentará que a Condesa abandone a pluma; esta, decepcionada ante a opinión do seu marido, decidirá romper a súa relación, e case inmediatamente, viaxará a Roma, nunha época de plena fecundidade literaria, na que tamén sairá á luz outro dos seus maiores éxitos, *La Tribuna*, novela na que describirá con gran pericia as penurias da sociedade fabril coruñesa, personificadas nas traballadoras da Fábrica de Tabacos; suporá por tanto *La Tribuna* un interesante retrato da manifestación ante a sociedade galega, dunha conciencia de clase obreira que naquelas datas, se concentra nas escasas pero prometedoras industrias de Ferrol –no arsenal–, Vigo –no sector da salgadura– e A Coruña, coa propia Fábrica de Tabacos.

Dous anos despois, Dona Emilia granxearase a inimidade de Manuel Murguía e dos seus simpatizantes durante a súa primeira lectura en público, co gallo de homenaxear a Rosalía de Castro, morta uns meses atrás; durante a velada celebrada no Liceo de Artesanos, a autora coruñesa, quen se adxudica certamente un papel relevante, «establece una jerarquía en la valoración de las lenguas en cuanto capaces de generar una literatura», de modo que as persoas que cultivan poesía en galego –un dialecto de carácter rexional propio do campesiñado e, por conseguinte, secundario– non deben ter nin o recoñecemento nin a importancia daquelas que escriben en castelán, unha lingua nacional e culta. Estes comentarios, unidos ós que exorará en posteriores manifestacións con respecto ó rexionalismo, enfurecerán ós seguidores do movemento galeguista da época.

A partires de aquí, a escritora continuará unha prolífica carreira literaria, que conxugará os éxitos de excelentes publicacións coa desazón polas críticas, que partindo principalmente da súa personalidade –considerada veleidosa, altiva, petulante...– se estenderán á súa obra; así cultivará todas as ramas da literatura –a novela histórica e policial, os

contos, a crónica literaria e incluso o teatro—, ó tempo que leva a cabo actos públicos, dita conferencias e imparte docencia na universidade como catedrática; terá que ser invadida España por un pesimismo profundo debido ós sucesos do 98, para que se esquezan as peripecias da autora, o seu afán por criticar os aspectos variados que caracterizan a sociedade de entreséculos, a súa *arrogante* personalidade, e incluso as súas aventuras amorosas con personaxes vinculados á política e á literatura.

Pero existe unha faceta da Pardo Bazán, o feminismo, do que publicamente fai gala, que xerará en xeral antipatía dous seus coetáneos, tanto homes coma mulleres, e que dificilmente pasará inadvertida á crítica aguda destes durante o transcurso da súa vida e ata os seus últimos días; a pensadora galega imprimirá en todos os seus proxectos emprendidos a partires dos últimos anos do século esa mirada proporcionada polas novas ideas feministas que paseniño entran no estado español e polas innumerables lecturas e experiencias de viaxes que atesoura; así, e aproveitando as vantaxes que lle ofrece o seu posto privilexiado de directora do Nuevo Teatro Crítico, a través da Biblioteca de la Mujer, ou mediante as súas regulares colaboracións con distintos xornais e revistas, introducirá nas letras españolas o concepto de igualdade de sexos, que anteriormente fóra tratado case unicamente con tanta profusión solo pola tamén galega Concepción Arenal.

As páxinas das súas obras, testemuños mudos da enorme calidade dos seus escritos, verán pasar a inquebrantable vontade dunha persoa que, lonxe de conformarse con ser unicamente escritora e cingirse ós canons dunha muller da súa clase, aspiraba, detrás da mesa de traballo na súa querida casa de Marineda, a cambiar o ríxido pensamento español ancorado nunha estrutura patriarcal, reclamando unha igualdade social, moral, intelectual e sexual.

O Feminismo postergado

Interrogarse acerca da natureza do feminismo da época que nos ocupa é vital para a comprensión da obra pardobazaniana. O concepto de feminismo reviste unha realidade polisémica que aglutina diferentes significados, diferentes dimensións. Un primeiro sentido refírese á identificación do feminismo coma unha filosofía, cun modo específico de orientar o pensamento e a reflexión en torno ó entramado social; en segundo lugar, o feminismo debe ser entendido coma unha ciencia que busca comprender os procesos implicados nas desigualdades de xénero; é tamén unha acción persoal vinculada irremisiblemente á individualidade das persoas; finalmente, falar de feminismo supón a afirmación nun movemento social e político, no que superados os procesos individuais de racionalización, se incide nunha reflexión de carácter colectivo encamiñada, en primeira instancia, a identificar os mecanismos xeradores de desigualdade, e, nun segundo momento, a remover as estruturas patriarcales que os sustentan.

No século XIX percíbese unha atmosfera de eferescencia do feminismo a nivel mundial —especialmente europeo e norteamericano—, que se concreta en accións específicas: a *Declaración dos Sentimentos* de Séneca Falls (1848) —no primeiro foro público e colectivo de mulleres—, e mediante a cal se promulgará o texto fundacional do sufraxismo

norteamericano; a publicación por parte deputado inglés John Stuart Mill do libro *On liberty and the subjection of Women* (1869), que pola súa enfática reivindicación do dereito ó voto das mulleres –xa expresada no parlamento inglés tres anos atrás– se converte no referente de cabeceira dos idearios sufraxistas; e a tamén creación literaria *The Women's Bible* (1895), na que a norteamericana, Elizabeth Candy Stanton analiza a situación de sometemento e degradación á cal son expostas as mulleres no texto do Antigo Testamento. Tamén na memoria das persoas que neste tempo claman pola «igualdade entre os sexos, a independencia económica e a necesidade da participación política e parlamentaria» estarán gravadas as palabras de Olimpia de Gouges, a través da *Declaración dos Dereitos da Muller e a Cidadanía* (1791), Mary Wollstonecraft nas súas obras *Pensamientos acerca de la educación de las niñas* (1787) e *Vindicación de los derechos de la mujer* (1792) e o filósofo cartesiano francés Poulain de la Barre, dous séculos antes en *La igualdad de los sexos* (1671).

Centrando a nosa mirada no panorama nacional e autonómico de finais do XIX e comezos do XX, cabe afirmar que existiu un feminismo que orientase o pensamento e a acción socioeducativos? A histórica polémica existente en torno a este interrogante amosa distintas respostas, mais aquí afirmaremos que o debate social acerca das desigualdades de xénero estivo case ausente ata ben entrado o século XX; a consolidación do feminismo en España viuse retardada por mor do propio fracaso no país na incorporación das ideas derivadas das dúas grandes revolucións do XIX: por unha parte, a revolución industrial será truncada, nun país no que segue a primar unha economía fortemente agrícola; por outra, as ideas liberais da Revolución Francesa bateran co ambiente enrarecido dunha Restauración que promove valores tradicionais máis acordes con tempos anteriores do Antigo Réxime; ademais, a forte presenza da Igrexa e a profunda moral católica que impregna o pensamento da poboación española, deixarán a súa pegada naquelas pensadoras que nun primeiro momento reivindicuen a igualdade de sexos.

Non existiu pois en España –e menos en Galicia– ata despois do primeiro cuarto do século XX un feminismo de carácter organizado, un movemento social e político que, á usanza do inglés, ou o francés ou norteamericano, agrupase as vindicacións en prol da consecución dos dereitos das mulleres; si se pode constatar a existencia de pequenas illas, *minúsculas* mostras de resistencia ante esta carencia de debate social, e que tomarán forma en discursos de carácter individual –principalmente procedentes da clase burguesa– centrados en dúas demandas específicas e relacionadas: o dereito ó traballo da muller no ámbito extradoméstico e ó dereito á educación en igualdade; será preciso esperar a tempos posteriores para que se atenda á igualdade no ámbito político a través da vindicación do dereito ó sufraxio.

Estaremos ante un estado de «preconsciencia feminista», no que as mulleres que se pronuncian a este respecto fano soas e rendidas ante a evidencia de que as súas peticións pasan desapercibidas ou son incomprendidas –e incluso malentendidas– por parte da sociedade española. A resignación ante esta realidade é plasmada nas duras críticas manifestadas pola Pardo Bazán nunha carta datada en 1913:

“Cuando, por caso insólito, la mujer española, se mezcla en política, pide varias cosas asaz distintas, pero ninguna que directamente como tal mujer, le interese y convenga. Aquí no hay sufragistas, ni mansas, ni bravas”.

Así e todo, compre destacar algunhas accións concretas levadas a cabo por pensadoras coetáneas a aristócrata galega, quen desde distintas correntes políticas e ideolóxicas, coma o socialismo, o catolicismo ou o anarcosindicalismo, reclamaron a igualdade fundamentalmente no ámbito do traballo ante a flagrante discriminación establecida pola lexislación civil, en xeral, e a laboral, en particular; este é o caso, por exemplo, da pensadora e escritora francesa Flora Tristán ou da Inspectora de Traballo madrileña, María de Echarri.

Ás críticas acerca da relación de dominio-sumisión observada na lexislación, deben engadírselles as que fan referencia a un control social formal moito máis sutil e por tanto, moito máis poderoso; este estará baseado nunha noción de domesticidade que establecerá certos estereotipos –*ángel del hogar*, nai solteira, virtuosa, modesta, doce esposa...–, unha función social concreta e un código de conduta acorde á mesma. En realidade, este arquetipo que conceptúa as mulleres españolas do século XIX e parte do XX supón incluso un retroceso sobre a *perfecta casada* de Fray Luís de León, posto que apoiado en ideas rousseauanas, que teñen unha profunda incidencia nese momento na sociedade española, postula a reclusión da muller no ámbito privado-doméstico, en detrimento dunha visibilidade no público-extradoméstico; será entón, no ámbito do fogar e na función reprodutora no que as mulleres teñan unha autonomía relativa, que estará centrada especialmente nas labores da casa, para cuxo desenvolvemento terán unha longa aprendizaxe a partires dun curriculum escolar diferenciado.

As dúas pensadoras galegas máis recoñecidas da época, Concepción Arenal –con *La mujer del porvenir* (1868) e *El estado actual de la mujer en España* (1884)– e especialmente Emilia Pardo Bazán, serán –ante esta estendida consideración da subordinación da muller xustificada no baixo nivel de intelixencia co que supostamente a xenética a dotou–, quen de modo máis visible cuestionen a redución da existencia das mulleres a unha función meramente reprodutora e a súa circunscrición ó ámbito doméstico, convertíndoas en seres pasivos, inferiores, incompletos e, en resumen, nun mero complemento dos homes. Suporán as súas obras un apoio decisivo na consolidación dun movemento feminista galego e español que ata do momento, se ben acadara certos éxitos, non tiña un carácter unitario e global.

«La educación femenina atraviesa aún el periodo estacionario: tiene que cruzar el revolucionario, si ha de entrar en el de pacífica, sana y fecunda evolución. No puede, en rigor, la educación actual de la mujer llamarse tal educación, sino doma, pues se propone por fin, la obediencia, la pasividad y la sumisión.»

É a transición entre o século XIX e XX en España e especialmente en Galicia, unha longa etapa de convulsión nos ámbitos económico, político, social e ideolóxico. Durante os anos comprendidos entre o nacemento da autora –1851– e o seu matrimonio e posta de longo, en 1868, dá os últimas rabexadas o período isabelino, que suporá un intento –finalmente malogrado– de implantación do sistema liberal burgués protagonizado por nume-

rosos pronunciamentos progresistas (esparteranos e antiesparteranos) e moderados, que desembocarán finalmente no breve pero inestable Sexenio Revolucionario.

Esta inestabilidade vese reflectida tamén no eido educativo que neste período se caracteriza pola sucesión de disposicións e reformas lexislativas que en ocasións resultan repetitivas e incluso alleas ás necesidades que se perciben na realidade das aulas españolas da época e que gardan relación coa desigual distribución das escolas no territorio, a súa gran masificación e precariedade, con baixos niveis de escolarización e coas altas taxas de analfabetismo que amosan maior incidencia no sexo feminino e no ámbito rural.

No ámbito lexislativo cabe facer mención da Lei Moyano, que se ben ten un afán claramente unificador –tras diversos plans e regulamentos que nas últimas décadas se sucederan– e constitúe unha indubidable contribución na estruturación de carácter básico do sistema educativo, establece un curriculum claramente diferenciado para nenos e nenas, repercutindo na reprodución e lexitimación das desigualdades de xénero, non so no ámbito escolar senón na realidade diaria extraacadémica; é dentro da primeira ensinanza na que, a pesares de existir materias comúns ós dous sexos se percibe unha orientación sexista no currículo, a traveso da existencia de disciplinas específicas para uns e para outras; deste modo, as *Breves nocións de Agricultura, Industria e Comercio, os Principios de Xeometría, de Debuxo lineal e de Agrimensura* e as *Nocións Xerais de Física e de Historia Natural*, presentes nas ensinanzas elemental e superior dos nenos, serán substituídas por *Labores propias do sexo*, e *Lixeiras nocións de Hixiene doméstica*, nas das nenas; ademais, nas materias comúns, nenas e nenos contarán con diferentes libros de lectura.

Porén, fronte a un discurso de carácter dominante no que non se cuestiona a educación feminina existente, comeza a vislumbrarse cara o último cuarto do século XIX, un pensamento pedagóxico de carácter alternativo identificado coa ideoloxía krausista, –caracterizada por un «racionalismo no filosófico, un liberalismo no político e o reformismo no social»– que se verá reflectido na creación da Institución Libre de Enseñanza. O seu principal impulsor, Giner de los Ríos, apoiado na sistematicidade filosófica e na laicidade moral de Sanz del Río, reinterpreta as ideas de Krause e as transfire á pedagogía institucionista; terá así o krausismo español certas particularidades que o diferencian dos doutros países, e é que lonxe de entenderse unicamente coma un movemento filosófico, pedagóxico e científico, o krausismo, marco teórico da iniciativa institucionista, constituirá unha «actitud humana integral» que impregnará as élites da sociedade española, transformándoa e modernizándoa.

A pedagogía institucionista apoiarase en oito principios elementais: a) educación e instrucción; b) educación activa; c) educación integral; d) educación en liberdade; e) educación neutra; f) escola unificada; g) coeducación; h) familia e educación; pero será quizás a escola mixta –erróneamente denominada como coeducadora– o seu principal estandarte fronte a unha ensinanza tradicional que considera que xuntar nenos e nenas nun mesmo proceso educativo é «antihixiénico, anti-moral e contra natura»; mais a práctica diaria nas aulas españolas e galegas e a perspectiva histórica sobre desta época apórtanos tres conclusións definitivas: en primeiro lugar, os programas de educación mixta da ILE e

o Krausismo serán meramente utilitaristas, posto que a orientación cara a formación da muller, buscará que esta se converta en mediadora coa súa descendencia, tendo como fin principal o trasvase de determinados valores ós seus fillos e fillas; en segundo lugar, asunción dun modelo mixto por parte das escolas terá, especialmente no ámbito rural, unha motivación fundamentalmente económica; por último, debe facerse fincapé en desvelar a falsa relación entre escola mixta-pedagogía coeducadora, pois xuntar nenos e nenas baixo un mesmo teito –o que nesta época non entraña necesariamente nunha mesma aula– non garantiu unha desaparición do sexismo no ámbito escolar, e por conseguinte dificilmente contribuíu a transformar as desigualdades de xénero.

A Pardo Bazán non é allea a estes aires críticos sobre un modelo de ensinanza desigualitario e os seus esforzos na reflexión sobre o fenómeno da educación son variados; porén, a súa perspectiva non está dirixida ó campo educativo na súa integridade. As cuestións relativas á didáctica e á organización escolar, isto é, as prácticas escolares na aula, reciben pouca atención, quedando relegados a un segundo plano aspectos tales a distribución de fondos nas escolas, a programación de actividades, o deseño e execución de programas de formación, ou o estruturación do curriculum.

Pola contra, a súa achega reside na identificación e esclarecemento das prácticas educativas que constitúen a raíz da desigualdade entre homes e mulleres; ademais dirixe a súa atención á denuncia académica dos efectos que na condición de ser muller producen certas omisións no campo da ensinanza.

É preciso facer entón unha aproximación ás liñas xerais do seu pensamento respecto da educación, a partires da súa produción intelectual; neste punto, non se debe perder de vista as fortes raíces que no pensamento educativo de Dona Emilia tiñan o feminismo e o discurso da igualdade:

«Mi pobre padre era muy feminista y me educó en una amplia libertad de conciencia: `Mira, hija –decíame muchas veces–: los hombres somos muy egoístas y si te dicen alguna vez que hay cosas que pueden hacer los hombres y las mujeres no, di que es mentira, porque no puede haber dos morales para los dos sexos».

Bastantes anos despois destas experiencias de infancia vinculadas á interpelación dunha realidade que se percibe como desigual entre homes e mulleres, a autora, no Congreso Pedagógico de 1892, manifesta ante os seus oíntes as súas conclusións en torno ó fenómeno educativo, con especial atención ós postulados feministas: unha primeira conclusión é de carácter teórico:

«Aspiro señores a que reconozcan que la mujer tienen destino propio; que sus primeros deberes naturales son para consigo misma, no relativos y dependientes de la entidad moral de la familia (...); que su felicidad y dignidad personal tienen que ser el fin esencial de su cultura, y que por consecuencia (...), está investida del mismo al derecho a la educación que el hombre.»

E outra, é de carácter práctico.

« (...) propongo que en todas las naciones convocadas, y España (...) se gestione con incansable actividad el reconocimiento del partido anterior, llevándolo a la realidad, y abriendo a la mujer sin dilación libre acceso a la enseñanza oficial, y como lógica consecuencia, permitiéndola ejercer las carreras y desempeñar los puestos a que le den opción sus estudios y títulos académicos ganados en buena lid ».

Alude neste punto a autora ó que Charques Gámez denomina como dous dos eixos vertebradores do problema pedagóxico da muller na obra pardobaciana: o recoñecemento do dereito feminino á educación e o libre exercicio, por parte da muller, de calquera actividade profesional para a cal estea capacitada, aspecto este último que en certo modo se atopará reflectido nunha crecente incorporación das mulleres entre finais do XIX e comezos do XX a certos sectores do mercado laboral; mulleres de aquí e acolá comezan a traballar como cigarreiras, obreiras téxtiles ou mesmo a domicilio, supoñendo estes algúns dos empregos máis representativos do proletariado feminino da época; cousa distinta será a penosa situación –horarios amplísimos, salarios irrisorios, tarefas imposibles– que estas audaces mulleres deberán soportar e que xunto coa súa nova consideración coma capital humano –derivada da incorporación a un mundo que ata do momento lles fora privado– atraerán a atención da aguda pluma pardobaciana en textos como *La Tribuna*, *La dama joven* ou *Insolación*.

Na procura dunha correcta xustificación das dúas anteriores reivindicacións, Dona Emilia pon un gran esforzo en clarificar o que entende por educación; aclara que a súa idea está en sintonía, en parte, coa definición popular no seu contexto histórico, pero engade un elemento definitivamente humanista, afirmando que o seu concepto:

« (...) es el más comprensivo, y no sólo abarca las seis subdivisiones que recibe comúnmente la pedagogía, o sea la educación física; la moral, la intelectual, la religiosa, la social y la técnica, sino que rebasa del límite fijado a la pedagogía infantil y a la juvenil, extendiéndose hasta informar y penetrar toda la vida; creyendo yo que el ser humano tanto vive cuanto se educa o está obligado a educarse, así en la esfera del entendimiento como en la del sentimiento».

Propón ademais a pedagogía como a ciencia encargada de reflexionar sobre a educación como práctica social, ó tempo que resalta a súa importancia como campo do saber que aglutina baixo a súa dinámica de transmisión interxeneracional (ensinanza-aprendizaxe) todos os demais campos:

«En el sentido filosófico de la palabra pedagogía, no hay conquista de la razón que no entre en sus dominios, puesto que el hombre todo lo ignora al nacer y tiene que aprenderlo todo por virtud de propio o ajeno esfuerzo: o de boca del maestro, o haciéndose maestro de sí mismo; y este perpetuo aprendizaje es tanto más asiduo y sincero, cuanto más superiores las facultades del estudiante perenne; de suerte que el criterio seguro para estimar el valor individual consiste en tasarlo según la aptitud de la voluntad y la inteligencia para prestarse a esta no interrumpida educación perfeccionadora (...)».

Remítenos tamén neste punto a un aspecto ata a saciedade repetido na súa fecunda obra: a educación das persoas non é propia unicamente do sistema escolar, dun proceso

formal nun período determinado da vida, senón que abrangue todas as dimensións da mesma, ten un carácter totalizador, e como tal, o seu centro, o seu fin último debe consistir no desenvolvemento interior de cada ser humano; isto xustifica que se amose ambiciosa co proceso educativo en xeral, pero, especialmente, co das mulleres, ó que lle adxudica, en consonancia coas posteriores teorías reproducionistas-transformistas, a causalidade na permanencia ou cambio da sociedade, e a consecución dun destino propio:

«Y á mi ver, hay que reirse de los demás problemas nacionales: la clave de nuestra regeneración está en la mujer, en su instrucción, en su personalidad, en su conciencia. España se explica por la situación de sus mujeres, por el sarracénismo de sus hombres.»

O propio cambio artículase nun sentido recíproco, polo que advirte que o mesmo cambio social traerá consigo a «evolución do tipo feminino», mais pon sobre aviso que a desigualdade no país é desoladora, e acusa ós homes de impoñer a súa lóxica, construír as súas regras e, con base nisto, modelar unha sociedade que constrinxen ós seres humanos en xeral, e ó espírito feminino en particular, polo que as mulleres deben estar exculpadas:

«Lo que es en la España contemporánea, de diez actos consuetudinarios que una mujer ejecute, nueve por lo menos obedecen a ideas que el hombre la ha sugerido; y no sería justo ni razonable exigirla completa responsabilidad (...)»

A partires disto, que a inferioridade da muller é un constructo social baseado nos postulados bioloxicistas é obvio para Dona Emilia, como tamén o é que as relacións de poder modulan a realidade; é por isto que intenta rachar co discurso hexemónico patriarcal a partir do cal se propoñen as regras para avaliar o coñecemento:

«Ahí tenéis -si creéis en su eficacia- los exámenes, los grados, los ejercicios de oposición, todos los procedimientos con que se pesa y contrasta la adquisición del saber masculino. Ahí tendríais, si lo permitieseis –medio insensible e indirecto, pero más seguro- la lenta y evidente demostración de las aptitudes por el ejercicio de la profesión o por el cultivo de la ciencia como función social.»

Demanda para a muller española unha educación intelectual que, como peza clave dentro do seu proceso xeral de socialización, lle permita dar outra dimensión á súa vida; e a personificación das súas principais reivindicacións, a súa portavoz na novela, é a protagonista Feíta Neira, quen nos ollos do seu pai, Don Benicio, traspassa todos os límites sinalados socialmente como correctos para a muller, e especialmente o que ten que ver coa súa educación:

«Feíta..., con dolor lo declaro... es un monstruo, un fenómeno afflictivo y ridículo, y si Dios no lo remedia... Ha hecho cuanto cabe para salir de su esfera y del lugar que Dios la ha señalado; como si fuese un hombre, ha leído los libros más perniciosos; ha desgarrado velos que conviene a toda señorita respetar, y por efecto de sus disparatadas lecturas y de sus atrevidos estudios, piensa, habla y quiere proceder como procedería una mujer emancipada (...)».

Construe no personaxe de Feíta o ideal da muller nova, a muller sobre a cal incluso o seu marido Mauro cambia a opinión, a muller que, en definitiva, coma ela, non sucumbe

ante as penurias e inxustizas que lle tocan vivir por razón de sexo, e que loita, lendo, estudando, e traballando, para saír adiante e emprender un proxecto de vida independente e autónomo que lonxe de constituír unha visión individualista de mellora suporá o progreso da sociedade. O mesmo tempo critica e laméntase de que se establezan distintos modelos educativos para mulleres e homes baseados na crenza de postulados pesimistas e optimistas respectivamente para cada un deles; a educación positiva «de instrucción e dirección» elles vetada:

«Desgraciadamente, en España, la disposición que autoriza a la mujer para recibir igual enseñanza que el varón en los establecimientos docentes del Estado, es letra muerta en las costumbres, y seguirá siéndolo mientras se dé la inconcebible anomalía de abrirle estudios que no puede utilizar en las mismas condiciones que los alumnos del sexo masculino.»

Non perderá de vista, por outra banda, que existe un acusado grado de culpabilidade da moral católica –que impregna o estado a finais do XIX e gran parte do XX– na subordinación da muller, que pouco a pouco perde o seu pulo, mais é consciente de que, como ben expresa Bourdieu, isto non garante a desaparición das estruturas, históricas e poderosas, nas que se basea o patriarcado e nas que a escola está embebida:

«La Escuela, finalmente, incluso cuando está liberada del poder de la Iglesia, sigue transmitiendo los presupuestos de la representación patriarcal (basada en la homología entre la relación hombre/mujer y la relación adulto/niño), y sobre todo, quizás los inscritos en sus propias estructuras jerárquicas (...)»

As diferenzas de clase tampouco escapan á súa aguda pluma, considerando que as mulleres campesiñas e do ámbito rural terán que gañarse a vida por si soas, mentres que as burguesas buscarán do acomodo e o sostén dos homes; tal reproche cara a clase media tan deostada por Pardo Bazán, queda impreso nas páxinas de moitas das súas obras, pero quizás serán as máis rechamantes os retratos das protagonistas de *Una cristiana* (1890) e *La prueba* (1890), «las niñas de Barrientos», que lonxe de procurarse unha educación de carácter integral, que as afaste dos roles de xénero, viven sen outras inquietudes que a súa preocupación pola moda e a procura dun esposo ben parecido que as sustente. Pola contra, Clara Ayamonte, personaxe feminino principal de *La Quimera* (1905), representará a visión das mulleres aristócratas, ás que, quizás por ser da súa mesma condición, a Pardo Bazán tratará con maior benevolencia; a protagonista recibe clases a domicilio a cargo de profesores escollidos con gran mimo e goza de lecturas de carácter liberal; esta muller, viúva, rica, e culta, gozará gracias á súa educación e á «formación de su entendimiento» dunha visión da vida libre de prexuízos.

Porén, a muller en maior medida representada na novela da pensadora coruñesa acostumará a ser «ignorante, ya que normalmente, y debido a su sexo, sólo recibe una educación muy superficial, lo que no la prepara para luchar contra el ambiente injusto y hostil que la rodea».

Sen dúbida esta ausencia de preparación para a sociedade e de promoción dun proxecto de vida autónomo baseado na igualdade sexual, moral, intelectual e social, é a

principal vindicación do pensamento pardobaciano en torno á educación, teima que a autora amosará incansable e sen reservas na súa creación, e que converterá nunha filosofía de vida, ata os seus últimos momentos:

«Yo, cuando llegue el momento de colgar las armas y desceñir el arnés, cuando tenga que retirarme a la sombra de los árboles o a sombra más oscura aún, no podré decir que no he recogido el fruto espiritual abundante y sazonado.»

ARTOLA MAGUELONE, Miguel: «Enciclopedia de Historia de España». Vol. V, *Diccionario temático*, Madrid: Alianza Editorial, 1991.

AYALA ARACIL, M^a de los Ángeles: «Emilia Pardo Bazán y la Educación Femenina», *Salina: revista de Illetres*, Tarragona, n° 15, 2001, páxs. 183-190.

BADILLO BAENA, Rosa M^a: *Feminismo y educación en Málaga: el pensamiento de Suceso Luengo de Figueroa (1898-1920)*. Málaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 1992.

BARREIRO RODRÍGUEZ, Herminio, «O fío da memoria: unha escola daquel tempo», *Sarmiento, Anuario Galego de Historia da Educación*, n° 10, 2006, páxs. 9-23.

BLANCO, Carmen: *O contradiscurso das mulleres. Historia do feminismo*. Vigo, Nigra, 1995.

BOURDIEU, Pierre: *La dominación masculina*, 5^a ed. Barcelona: Anagrama, 2007.

CABRERA BOSCH, Mª Isabel: «Mujeres que lucharon solas: Concepción Arenal y Emilia Pardo Bazán». En FOLGUERA, Pilar: *El Feminismo en España. Dos siglos de historia*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2007, páxs. 45-80.

CANTERO ROSALES, Mª Ángeles: «De `perfecta casada´ a `ángel del hogar´ o la construcción del arquetipo femenino en el XIX», *Revista electrónica de estudios filológicos*, n° 14, decembro de 2007.

CASTRO PÉREZ, Xavier: . Vigo: Nigratrea, 2007.

CHARQUES GÁMEZ, Rocío: «Los artículos feministas en el Nuevo Teatro Crítico de Emilia Pardo Bazán». *Cuadernos de trabajos de Investigación*, Alicante, Centre d´ Estudis sobre la Dona da Universitat d´ Alacant, n° 5, 2003.

COBO BEDÍA, Rosa: *Fundamentos del patriarcado moderno. Jeac Jacques Rousseau*. Madrid: Cátedra, col. Feminismos, 1995.

COOK, Teresa A: «Emilia Pardo Bazán y la Educación como elemento primordial de la liberación de la mujer». *Hispania*, vol. 60, n° 2, maio 1977, páxs. 259-265.

_____: *El feminismo en la novela de la Condesa de Pardo Bazán*, A Coruña, Deputación Provincial, 1976.

- COSTA RICO, Antón: *Escolas e mestres. A educación en Galicia: da Restauración á Segunda República*. Santiago: Xunta de Galicia, 1989.
- FAUS SEVILLA, Pilar: *Emilia Pardo Bazán. Su época, su vida, su obra*. Vols. I e II. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2003, páxs. 469-522.
- FERNÁNDEZ VÁZQUEZ, Xosé Ramón: «Implantación de la escuela mixta e incorporación de la mujer a la educación formalizada: proceso histórico». *Historia de la Educación*, Salamanca: Universidad de Salamanca, nº 22-23, 1989, páxs. 387-404.
- FREIRE LÓPEZ, Ana María (ed.): *Estudios sobre la obra de Emilia Pardo Bazán*. Actas de las Jornadas Conmemorativas de los 150 años de su nacimiento. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2003.
- GABRIEL FERNÁNDEZ, Narciso de: *Leer, escribir y contar. Escolarización popular y sociedad en Galicia (1875-1900)*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro, 1990, páx. 284.
- _____: . A Coruña: Servizo de Publicacións da Universidade da Coruña, 2006.
- HERNÁNDEZ, Francesc J., BELTRÁN, José e MARRERO, Adriana: *Teorías sobre sociedad y educación*, 2ª ed., Valencia, Tirant lo Blanch, 2005.
- JIMÉNEZ GARCÍA, Antonio: *El Krausismo y la Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Cincel, 1987.
- LÓPEZ CABRALES, Mª del Mar: *Palabras de mujeres. Escritoras españolas contemporáneas*. Madrid: Narcea, 2000.
- MAYOBRE RODRÍGUEZ, Purificación: *O Krausismo en Galicia y Portugal*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro, 1994.
- NASH, Mary: *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004.
- ____ e TAVERA, Susana, *Experiencias desiguales: conflictos sociales y respuestas colectivas (Siglo XIX)*, Madrid, Editorial Síntesis, 1995.
- PARDO BAZÁN, Emilia: *Obras completas*, Madrid, Aguilar, 1947.
- ____: «La cuestión académica: a Gertrudis Gómez de Avellaneda en los Campos Elíseos», *Nuevo Teatro Crítico*, febreiro 1889, páxs. 173-185.
- ____: «La cuestión académica: al señor Rafael de Altamira, secretario del Museo Pedagógico», *Nuevo Teatro Crítico*, marzo 1891, páxs. 61-73.
- ____: «La mujer española», I, *La España Moderna*, maio 1890, páxs. 101-113.
- ____: «La mujer española», II, *La España Moderna*, xuño 1890, páxs. 1-15.
- ____: «La mujer española», III, *La España Moderna*, xullo 1890, páxs. 121-131.

- ____: «La mujer española», IV, *La España Moderna*, agosto 1890, páxs. 143-154.
- ____: «Del amor y la amistad», *Nuevo Teatro Crítico*, xaneiro 1892, páxs. 55-72.
- ____: «Una opinión sobre la mujer», *Nuevo Teatro Crítico*, marzo 1892, páxs. 71-84.
- ____: «Stuart Mill», *Nuevo Teatro Crítico*, maio 1892, páxs. 41-76.
- ____: «La educación del hombre y la de la mujer», *Nuevo Teatro Crítico*, marzo 1893, páxs. 14-76.
- ____: *La cuestión palpitante*. Salamanca: Anaya, 1966.
- ____: *Los Pazos de Ulloa*. Madrid: Alianza Editorial, 1991.
- ____: *Insolación. Historia amorosa*, ed. Ermitas Pernas Varela. Madrid: Cátedra, 2001.
- ____: *La Tribuna*, ed. Marisa Sotelo. Madrid: Alianza Editorial, 2002.
- ____: *Un viaje de novios*, ed. Marisa Sotelo. Madrid: Alianza Editorial, 2003.
- ____: *Memorias de un solterón*, ed. Mª Ángeles de Ayala. Madrid: Cátedra, 2004.
- ____: *La vida contemporánea*, ed. Carlos Dorado, produción da Hemeroteca Municipal de Madrid. Madrid: Área de Las Artes del Ayuntamiento de Madrid, 2005.
- PULEO GARCÍA, Alicia H., «Feminismos», en Mardones, José M^a, *Diez palabras clave sobre movimientos sociales*, Pamplona, Verbo divino, páxs. 187-228.
- SCANLON, Geraldine M.: *La polémica feminista en la España Contemporánea*. Madrid: Siglo XXI, 1976.
- UCHA, Ánxo S., *La Institución Libre de Enseñanza en Galicia*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro, 1986.
- URRUZOLA ZABALZA, Mª José, *Introducción a la filosofía coeducadora*, Bilbao, Maite Canal, 1995

Lexislación

Ley Moyano de Instrucción Pública (1857)

Diarios e Revistas

- La España Moderna* (Madrid)
- La Ilustración Artística* (Barcelona)
- La Ilustración Española y Americana* (Madrid)
- Nuevo Teatro Crítico* (Madrid)